מחקר זה מאשש את המבנה המערכתי המנובא על ידי המודל ומצביע על עקביות מבנית בתביעות המחאה.

המחאה החברתית: דרישת מעמד הביניים לפיתוח הון אנושי

חניכה: בר לוזון, חיפה (לימודים בירושלים)

מנחה-עמית: פרופ׳ שמואל שי, מכון ון-ליר והאוניברסיטה העברית, ירושלים

מכון הנרייטה סאלד
המכון הארצי למחקר במדעי ההתנהגות

משרד החינוך
המינהל הפדגוגי
האגף למחוננים ולמצטיינים

נושא המחקר ומטרתו

המחאה החברתית, שהתרחשה בישראל בקיץ 2011, תפסה את תשומת ליבם של תושבי המדינה כולה, ורבים ראו בה את מחאת מעמד הביניים. ואמנם, טענתנו היא שבבסיסה הייתה זו מחאה של מעמד הביניים, ולא מחאה כלל ישראלית, שכן דרישותיה היו דרישות המייחדות את מעמד הביניים. למחאה הצטרפו קבוצות נוספות, ובמיוחד בני המעמד הנמוך בדרישתם למילוי צרכים בסיסיים.

מטרת המחקר היא לאתר את המצוקות שהובילו למחאה החברתית ובכך להצביע על דרכים לתיקונן. כללית, המחקר מבהיר את צרכיו של מעמד הביניים, מחד גיסא, ואת תרומתו הייחודית לתרבות, לחברה ולכלכלה בישראל, מאידך גיסא. ומפרספקטיבה רחבה יותר של החברה הלאומית כמערכת, המחקר מאפשר לפרש את המחאה החברתית כמנגנון הישרדותי החותר לרפא כשלים בחוסנה הכלכלי-חברתי של ישראל.

ממצאי סקירת הספרות

מעמד הביניים מהו? – הגדרת מעמד הביניים מתבססת לא רק על רמת הכנסותיו של מעמד זה. מעמד הביניים מאופיין בראש ובראשונה על ידי נטייתו המיוחדת (העודפת) להשקיע בהון האנושי שלו התורם ישירות, ומתוקף ההגדרה, להון האנושי הלאומי. השקעה זו קובעת את כל אורחות חייו ומחייבת גם דפוסי צריכה מסוימים המעוצבים על ידי ההקשר החברתי והנסיבות. מכאן שנוכל לכנות את צריכתו של מעמד הביניים כ״צריכה מניבה״.

מהו ההון האנושי? המושג הון אנושי נועד להקביל להון חומרי (הון פיננסי או נכסים, קרקעות) והוא נוצר מתוך ההכרה כי השכלה, ידע, מיומנות ותכונות אישיות נוספות מהווים משאב, שניצולו בתנאים מתאימים, תורם ישירות לכושר הייצור של הכלכלה הלאומית, ממש כמו הון חומרי ובשיתוף עמו. בדרך כלל בהגדרת הון אנושי מושם דגש על השכלה, ידע ומיומנויות. פיתוח הון אנושי עצמי, אם נעשה על פי בחירת הפרט, הריהו חלק מאיכות חייו – אותו חלק המהווה למעשה משאב בעל פוטנציאל לייצור כלכלי.

ההשקעה בהון אנושי דורשת יציבות. לבני מעמד הביניים יש צורך חיוני לתכנן את חייהם לטווח ארוך – גם אם בקווים כלליים – וזאת כתנאי להשקעה מחושבת ויעילה בהון האנושי שלהם. תכנון כזה דורש יציבות כלכלית, אך לא רק יציבות מאקרו-כלכלית (ז״א במישור הלאומי – הימנעות מיצירת בועות ומיצירת חובות לאומיים מוגזמים) -- אלא גם, ואולי במיוחד, יציבות מיקרו-כלכלית (ז״א במישור של משקי הבית). המשמעות המעשית של היציבות המיקרו-כלכלית היא ביטחון תעסוקתי, מוסדות חברתיים אפקטיביים, מוסדות השכלה ובריאות יעילים, וכן מוסדות כלכליים אמינים – תכניות פנסיה ותכניות חסכון יציבות. וכמובן, יציבות מאקרו-כלכלית הנה תנאי הכרחי (אך לא מספיק) ליציבות מיקרו-כלכלית. רק בתנאי יציבות כלכלית יכולה משפחה לתכנן את השקעותיה לשם קידום ההון האנושי של מפרנסי המשפחה וילדיה.

גורמי המחאה החברתית: ניתוח לפי חסכים במרכיבי איכות חיים. הנחתנו היא כי כאשר אדם עושה מעשה, ובמיוחד מעשה מכוון הדורש מאמץ רב ואף הקרבה, הריהו חותר בכך לשפר את מצבו, את איכות חייו. מניע כזה כולל כמובן גם את החתירה להקלת מצוקה כלשהי. לאיזה שיפור באיכות חייהם חתרו משתתפי המחאה, או איזה סוג של מצוקה שאפו להקל?

בכדי לענות על שאלה זו יישמנו את מודל איכות החיים המערכתית (Shye, 1976; 1989) אשר, על סמך הנחות יסוד סביר מתורת מערכות הפעולה ההתנהגותיות (Shye, 1985), מניב רשימה ממצה ומוציאה של תפקודי הפרט האנושי בארבע תת-מערכות של הקיום האנושי: האישיותית, הפיזית, החברתית והתרבותית; ובכל אחת מהן, מתייחס לארבע אופנויות תפקוד: ביטוי, סיגול, איזון, שימור. מודל זה משלים ומחזק במובן חשוב את גישתו של הכלכלן אמרטיה סן (חתן הפרס ע״ש נובל לכלכלה לשנת 2002) אשר אמנם חתר לתאר רווחה אנושית במונחים של תפקוד הפרט, אך נמנע מלקבוע מהם התפקודים האלה או למיינם. מודל איכות החיים המערכתית (Shye, 1989) דורג במקום הראשון מבין 68 מודלים לאיכות חיים שפורסמו בספרות המדעית במהלך 37 שנים (Taillefer et al. 2003 ר׳ 1965-2001).

ממצאי הסקר שערכנו

הלוח הבא, המבוסס על מודל איכות החיים המערכתית (Shye, 1989), מציג את ממצאי הסקר שערכנו וממיין את תפקודי הפרט לפי תת-מערכות ואופנויות על פי המודל.

לוח 1: בעיות באיכות החיים ממוינות לפי המודל, ולכל בעיה אחוז המשיבים שסברו כי המחאה נובעת ממנה ״במידה רבה״ [בסוגריים מרובעים- דירוג הבעיות]

		תת-מערכת			
		אישיותית	פיזית	חברתית	תרבותית
א	ביטוי	חוסר יכולת של אנשים במדינה לבטא את האישיות הייחודית שלהם **12** [15]	הרגשה שלא יכולים לארגן את הסביבה הפיזית בה רוצים לחיות **42** [7]	הרגשה שאין השפעה על הנעשה בחברה הישראלית **63** [2]	אין אפשרות להביע באופן חופשי את הערכים בהם אנשים מאמינים **16** [13]
ו	סיגול	היעדר אפשרויות להינפש ולנוח מעבודה ומטרדות היומיום **33** [8]	היעדר תנאים פיזיים נאותים כגון דיור, מזון וצריכת מוצרים נחוצים **55** [4]	קשיים במגעים של האזרח מול מוסדות המדינה **59** [3]	אין מספיק נגישות לסוגי התרבות המתאימים לכל אחד **15** [14]
פ	איזון	תחושה של אי-שקט, לחצים וחרדות **43** [6]	בעיות בתחום הבריאות וההרגשה הפיזית הטובה **22** [12]	היעדר תחושת קרבה ויחסי חברות **23** [11]	אנשים מוצאים את עצמם בהתנגשות בין ערכים אישיים מנוגדים **24** [10]
נ	שימור	היעדר בטחון עצמי ואי-ביטחון בזהות האישית של הפרטים במדינה **11** [16]	חששות מהעתיד והיעדר תחושת ביטחון פיזי-כלכלי **81** [1]	היעדר סולידריות במדינה, הרגשת חוסר אמון ושותפות בין אזרחים **44** [5]	היעדר ביטחון בערכים שבהם אנשים מאמינים **25** [9]
ת					

ניתוח מרחב הממדיות הקטנה (Faceted SSA) של גורמי המחאה על פי מודל איכות החיים המערכתית מוצג בתרשים 1.

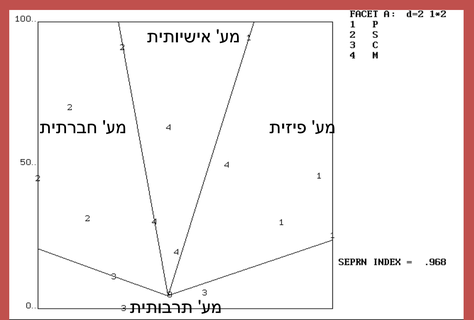

תרשים 1. מפת הגורמים למחאת מעמד הביניים: ניתוח מרחב הממדיות הקטנה (Faceted SSA) של גורמי המחאה עפ״י מודל איכות החיים המערכתית

ניתוח זה מאשש את המבנה המערכתי המנובא על ידי המודל ומצביע על עקביות מבנית בתביעות המחאה.

מהממצאים עולה תמונה ברורה, לפיה הגורמים המרכזיים למחאה מתרכזים בעיקר בתת-מערכות הפיזית והחברתית. הדבר איננו מפתיע בשל העובדה שהמחאה הצהירה על אי-שביעות רצון כללית בתחומים אלה. אולם, מעניין שדווקא העילה המוצהרת של המחאה, דהיינו היעדר תנאים פיזיים נאותים, נרשמה רק במקום הרביעי ברשימת גורמי המחאה. לפניה ניצבו שלושת הגורמים הבאים: חששות מהעתיד והיעדר תחושת ביטחון פיזי-כלכלי (*שימור פיזי*, בלשון המודל), הרגשה שאין השפעה על הנעשה בחברה הישראלית (*ביטוי חברתי*) וקשיים במגעים של האזרחים מול מוסדות המדינה (*סיגול חברתי*). הממצא הבולט ביותר הוא כי גורם המחאה העיקרי הוא תחושת אי-ביטחון פיזי-כלכלי (81% מהמשתתפים העריכו כי המחאה נובעת ממנו), מה שתואם את ראיית המחאה כמשקפת את צרכיו של מעמד הביניים, שכאמור זקוק ליציבות כלכלית למען המשך קיומו. ההסבר לממצא זה הוא היות המחאה מחאת מעמד הביניים, מעמד אשר מעצם טיבו חותר להשקיע בעצמו השקעות ארוכות טווח הדורשות תכנון. תכנון משמעותי, מצדו, דורש לאו דווקא רמת חיים גבוהה, אלא תחושת ביטחון ביציבות המערכת הכלכלית חברתית. תחושת אי-ביטחון ביציבות המערכת וב״חוקי המשחק״ שלה מכשילה כל אפשרות לתכנן את החיים ולכן מייצגת את מקור המצוקה הכבד ביותר המאיים על מעמד הביניים. למצוקה זו הכוח לגרום למחאה מתמשכת של בני מעמד הביניים להוציא מאות אלפים מהם להפגנות רחוב.

מסקנות ומחשבות לעתיד

מתוך המחקר עולה באופן ברור כי המחאה החברתית הייתה מחאתו של מעמד הביניים החותר ליציבות כלכלית שתוכל להבטיח את יכולתו לתכנן את חייו. גם את הדגש שהושם במחאה על יוקר הדיור, ניתן לפרש במסגרת הצורך ביציבות לשם תכנון, שהרי הדיור אינו מוצר ככל המוצרים: מחד גיסא, רכישתו דורשת תכנון ומאידך, הדיור קשור בסגנון חיים ומקום עבודה.

במאמר אודות ״הצדק החלוקתי״ (Shye, 1995), מוסבר כי אחד מארבעת סוגי העילות לחריגה מחלוקה שווה הוא *תרומה*. כלומר, יש היגיון בהענקת גמול למי שתורם יותר על מנת לעודד התנהלות יצרנית. דרישות מעמד הביניים מתבססות על עילת התרומה, בהשקיעו בהון האנושי ובכושר הייצור שלו. בכך נבדל מעמד הביניים מהמעמד הנמוך אשר תביעתו לנתח מוגדל מ״העוגה הלאומית״ מתבססת על עילה שונה להקצאה עודפת, דהיינו על עילת *הנזקקות*.

בסקר שנערך בשני המאהלים המרכזיים – בתל אביב ובירושלים – נמצא כי הגורם העיקרי ליציאה למחאה היה חששות מהעתיד והיעדר תחושת ביטחון פיזי וכלכלי. חשש זה, כאמור, מאפיין את מעמד הביניים, בשל היות תכניותיו לעתיד תלויות ביציבות הכלכלית במדינה.

במקום השני ברשימת הסיבות למחאה הופיעה התפיסה שאין למוחים השפעה על הנעשה בחברה הישראלית. חשיבות ההשפעה הפוליטית למעמד הביניים ברורה – באמצעות השפעה פוליטית אדם יכול להשתתף בעיצוב מדיניות כלכלית-חברתית שתשרת את מטרתו – מסגרות יציבות לתעסוקה מתאימה, להשגת דיור, להשכלה איכותית, ושירותי בריאות. התחושה המסתמנת שאין למעמד הביניים השפעה פוליטית מסַפקת מצביעה על אפשרות של ניכור מזיק (המתבטא גם בשיעורי הצבעה נמוכים). ייתכן מאוד כי בחברה דינמית לא די בהשתתפות בבחירות ויש לעצב מסגרות למתן ביטוי תכוף יותר להבעת העדפות חברתיות-כלכליות.

לסיכום, המחאה החברתית הייתה, ללא ספק, מחאתו של מעמד הביניים. חשיבותו של המחקר מתבטאת בשתי רמות: ראשית, באופן ממוקד, הוא ממפה ומדרג את הצרכים שהובילו לפרוץ המחאה החברתית בישראל בקיץ 2011, דבר שהשפיע רבות על התנהלות המדינה מאז; שנית, באופן רחב יותר, יש בו משום תרומה להבנה עמוקה של התנהלותו של מעמד הביניים, שמהווה גורם בעל חשיבות עליונה במרקם החברתי של מדינת ישראל.

בעתיד, מעניין יהיה לראות את הקשר שבין השפעה פוליטית לבין מעמד הביניים, שכן סיבה זו נמצאה כעילה השנייה בגודלה לפריצת המחאה החברתית בסקר שערכנו. האם הקשר נובע מתוך כך שההשפעה הפוליטית הינה אמצעי לשמירה על יציבות הכלכלה, או שיש בכך משום אפיון נוסף של מעמד הביניים?